

X 124350

Hagyomány, egység és korszerűség

*Az Egyházi Könyvtárak Egyesülése
2009. november 10-i jubileumi
konferenciájának
előadásai*

Debrecen
Egyházi Könyvtárak Egyesülése
2010

X 154320

Szerkesztette Gáborjáni Szabó Botond

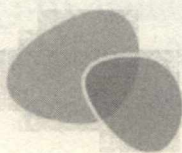
Technikai szerkesztő Oláh Róbert

Olvasószerkesztő Bereczki Lajos

Kiadványunk a

Tiszta Formák

Alapítvány

támogatásával jelent meg.

Az illusztrációként felhasznált fotók az
Egyházi Könyvtárak Egyesülése honlapjáról,
és Balogh Ferentől származnak.

A címlap Uzonyi Éva fotójának
felhasználásával készült.

© Egyházi Könyvtárak Egyesülése, 2010

www.eke.hu

X 124350

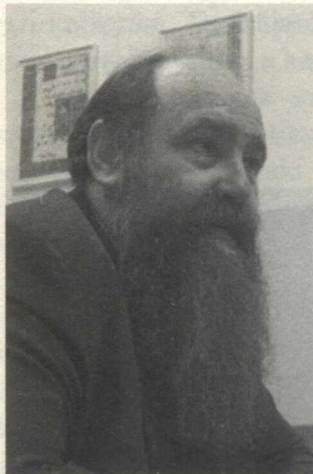
Tartalom

Gáborjáni Szabó Botond: <i>Előszó</i>	5
Ásványi Ilona: <i>Visszatekintés – 15 éves az EKE</i>	10
Monok István: <i>Mitől modern egy kora újkori könyvtár</i> <i>Magyarországon és Erdélyben?</i>	16
Szelestei N. László: <i>Áhítati irodalom és irodalomtörténeti</i> <i>kánon</i>	31
Rozsondai Marianne: <i>Az MTA Könyvtára ősnymtatvány-</i> <i>gyűjteményének eredete és tematikai megoszlása</i>	40
Tóth Gergely: <i>Bél Mátyás könyvtárai</i>	73
Kurta József: <i>Az erdélyi református kollégiumi könyvtárak</i> <i>államosítása és visszaigénylése</i>	83
Horváth József: <i>Egyházi gyűjtemény, mint tudományos műhely</i> <i>(A Pápai Református Gyűjteményekről)</i>	101
Oláh Róbert: <i>Egyházi könyvtárak, mint a digitalizálás</i> <i>műhelyei</i>	113
Löffler Erzsébet: <i>A Főegyházmegyei Könyvtár, mint a</i> <i>kulturális turizmus egyik célpontja</i>	121
Baranya Péter: <i>Egyházi könyvtárak közös katalógusa</i> <i>és portálja</i>	128
Summary.....	135

Monok István:

***Mitől modern egy kora újkori könyvtár
Magyarországon és Erdélyben?***

A megítélés szempontjai

A kora újkori könyvtár-, illetve könyvolvasás, könyvhasználat történetének kutatása mentén elegendő forrás került látókörünkbe ahhoz, hogy statisztikailag is szembe nézhessünk szakirodalmunk korábbi állításaival, amely ennek a könyvanyagnak a jellemzésével foglalkozik. Persze lehetünk bátrabbak is, az európai szellemi áramlatok befogadtörténetének egyes kérdéseire is alappal szólhatunk hozzá.¹ A könyvanyag, a gyűjtő, a befogadó egyén vagy közösség jellemzésekor elkerülhetetlen a minőségjelzők használata, jóllehet nem feltétlenül fontos minden jelenséget minősíteni. Az egyik ilyen jelző, a „modern”, amely gyakran előfordul a szakirodalomban. Emellett számos, a tanulmány mondandójaként „modern”-nek érthető jelző is előfordul: „haladó”, „naprakész”, „nyitott”, és sok helyen így – „modern”

¹ MONOK István: *A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmerleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről.* In: „Apró cseppekből lesz a zápor.” Bakonyi Géza emlékkönyv. Szerk. HEGYI Ádám, SIMON Melinda. Szeged, 2008, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 23–43. (*Habent sua fata libelli*, 4.)

értelemben – használt a „világi”, „világiasodó” megjelölés is. A második világháborút követő negyven évben a szekularizálódást mindenképpen a modernséggel egy irányba ható jelenségeként értelmezték sokan. Ha pedig ehhez az utóbbi gondolathoz felidézzük azt a tényt, hogy a kora újkori Magyarországon az intézményi gyűjtemények szerepe – kevés könyv lévén, és sok szerény anyagi lehetőséggel bíró magánszemély – nagyobb, mint a kortárs Nyugat-Európában, és mint tudjuk, az oktatási és kulturális intézményrendszer jellemzően egyházi volt, akkor a modernséggel kapcsolatos mondandónknak akár a végére is érhetnénk.

A magyarországi és erdélyi könyvkiadás tartalmi jellemzői elvileg alapjaiban befolyásolhatták volna a könyvtárak tartalmi összetételét, ám a könyvtermés mennyiségileg szerény volta miatt ez a befolyás nem volt számottevő. Az említett alapkutatás egyik statisztikai eredménye éppen azt mutatja, hogy a 16. századi Kárpát-medencében ismert könyvtárakban több mint ötvenezer cím fordult elő, ehhez képest a közel egyezer hazai kiadvány nem gyakorolhatott jelentős befolyást. A következő évszázadban az arányok hasonlóak, jöllehet a számok nagyobbak. Ettől függetlenül figyelni kell a magyarországi könyvtermés² tartalmi elemzéseire, hiszen olyan tendenciákat írnak le, amelyek összességében a teljes könyvanyagot (az import és a hazai kiadványok együtt) jellemzik.

² *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy). 1473–1600.* BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István és KELECSÉNYI Ákos munkája. Bp., 1971, Akadémiai Kiadó. ; *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy). 1601–1635.* BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc és HOLL Béla munkája, FAZAKAS József, HELTAI János, KELECSÉNYI Ákos és VÁSÁRHELYI Judit közreműködésével. Bp., 1983, Akadémiai Kiadó. ; *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy). 1636–1655.* HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona és P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, DÖRNYEI Sándor, V. ECSEDY Judit és KÄFER István közreműködésével. Bp., 2000, Akadémiai Kiadó.

Péter Katalin sokszor idézett,³ és sokszor vitatott tézisei a 16. század utolsó harmada kiadványkörének szekularizálódásáról, illetve nyelvi összetételének – a vernakularitás, elsődlegesen a magyar nyelv előtérbe kerülése – megváltozásáról visszaigazolódhatnak akkor, ha a kortárs import könyvanyagot tekintjük. Persze ez utóbbi csoportban az anyanyelvűség nem játszott szerepet, sokkal inkább a latin nyelvű, nem teológiai könyvek aránya a figyelemre méltó. Még a német anyanyelvű lakosság könyvtáraiban is ez a helyzet. A tendencia folytatódó érvényességét, majd a 17. század második harmadának újrateológizálódó, illetve újra latin hangsúlyt kapott könyvterméséről már Heltai János értekezett.⁴ Természetesen a kép – a hazai könyvkiadás eredményeként és az importból kézbe vehető könyvanyag együtt kezelése – így túlságosan árnyalatlan, hiszen területenként (Nyugat-Magyarország, Kelet-Magyarország és a Partium, Erdély) szükséges különbségeket tenni, és ebben a különbségtételben a jelzett területeken élők vallási hovatartozása mindenképpen fontos tényező. Vizsgálódási szempontunkból a társadalmi réteghez tartozás is hordoz jellegzetességeket. Ha az olvasmányok világiasodó tematikáját modernnek értjük, akkor a főúri könyvtárak anyaga, főként a nyugat-magyarországi részeken, korszerűbb, és ugyanitt jellemző a német, olasz, néha a francia nyelvű anyag feltűnése, már a 16–17. század fordulóján is. A politikai elmélet, a történetfilozófia, a morálfilozófia, a hadtudomány alapműveinek nem latin nyelvű anyaga azért is korszerű, mert ezek a munkák jellemzően nem jelentek meg latinul. Franciául, olaszul, vagy németül írták azokat, és inkább egymás között

³ PÉTER Katalin: *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban.* = Történelmi Szemle 7(1964). 80–102. ; Vö.: PÉTER Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.* Bp., 1995. 77–97., 238–243. (*A Ráday Gyűjtemény tanulmányai*, 8.)

⁴ HELTAI János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655).* Bp., 2008, Universitas Kiadó, OSZK. (*Res libraria*, 2.)

fordították (olaszból franciára és viszont, stb.), semmint latinra. Valóban, a Pázmány Péter életében fiatal arisztokrata generáció tagjai (Zrínyi Miklós, Batthyány Ádám, Nádasdy Ferenc, vagy éppen az unokaöccs Pázmány Miklós) modern könyvanyaggal bírtak.⁵ Ugyanerre a körre jellemző, hogy az udvari élet kulturáltsága mellett a civilizáltságára kezdenek hangsúlyt fektetni, persze ez a folyamat majd csak a 18. századra teljesedik ki, még ebben a csoportban is.⁶

Erdélyben, a tudatos, magyar nyelvű irodalmat és tudományt megalapozni szándékozó 17. század eleji fejedelmi politika korszerű anyanyelvű programmal, de megkésve indult el (és nagyon rövid ideig tartott), így tartalmát tekintve ez a lefordított könyvanyag csak néhány darabjában mondható modernnek. Az antik szerzők programszerű fordítása fontos, szép dolog volt, de ezeket a műveket a magyar anyanyelvű közönség nem szórakoztató olvasmányként, hanem főként erkölcsi tanításként, vagy éppen tudományos műként vette kézbe. A 16–17. század keresztény újsztoikus morálteológiai eszmekörében született művek, illetve e szellemi irányzat forrásaként ismert késő-antik, illetve 16. századi munkák magyaríttatása kifejezetten erkölcsi nevelési szándékú volt, és éppen akkor modern is. Tekintve azonban, hogy ugyanez a szellemi áramlat két évszázaddal később még élő hatással volt a politikai erkölcsre, Himnuszunk megszületésére (így máig

⁵ Vö.: KLANICZAY Tibor: *Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben*. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. VARJAS Béla. Bp., 1987, Akadémiai Kiadó. 337–400. (Memoria saeculorum Hungariae 5.)

⁶ MONOK István: *Hagyományos és nonkonformista olvasmányok Nyugat-Magyarországon (1550–1650)*. In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter. Bp., 2007, MTA TTI. 465–483. (Történelmi Szemle, 2007/2. CDROM melléklete) ; Ugyanez: Vasi Szemle 2008/2. 153–166. ; Uő.: *Udvartartási minták, korszerű ismeretanyag a XVI–XVII. század fordulójának főúri könyvtáraiban Magyarországon*. Előkészületben egy G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó szerkesztette, a reprezentációról szóló kötetben.

hat), a korszerű jelzőt az ilyen olvasmányokra – bárha érzelmileg közel állnak is hozzánk – nehezen lehet alkalmazni.⁷

A könyvbeszerzés lehetőségei, pontosabban a könyv megjelenése és Magyarországra érkezése között eltelt idő fontos befolyásoló tényező annak megítélésében, hogy mikor, mennyire volt naprakész a magyarországi és az erdélyi olvasmányanyag. A szervezett könyvkereskedelem hiánya⁸ ellenére, köszönhetően alapvetően a peregrinatio academica intézményének,⁹ a 17. század elejéig naprakésznek mondhatjuk a könyvek Magyarországra érkezését. Ez az állítás persze csak azzal a szigorú megszorítással igaz, hogy volt olyan is, aki naprakészen hozzájutott egy-egy könyvhöz, így a 21. századból visszatekintve a könyv jelenléte regisztrálható. Tudjuk azonban azt, hogy a hazai olvasói réteg végtelenül szűk volt. Egy-egy főúri udvar e tekintetben is kirívó, pozitív példát ad. A

⁷ MONOK István: *Az olvasott örökség – hagyomány és megújulás*. In: *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Szerk. GYÖRGY Péter, KISS Barbara, MONOK István. Bp., 2005, OSZK, Akadémiai Kiadó. 83–92. ; Ugyanez rövidítve: *Könyv, könyvtár, könyvtáros* 14(2005)/1. 3–10. ; SZILASI László: *Hajlam a búra (A magyar irodalom panaszos alaphangjának retorikai gyökerei a régiségben)*. In: Uő.: *A sas és az apró madarak*. Bp., 2008, Balassi Kiadó. 254–264. (*Humanizmus és reformáció*, 30.)

⁸ KÓKAY György: *A magyarországi könyvkereskedelem története*. Bp., 1997, Balassi Kiadó. ; PAVERCSIK Ilona: *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig*. In: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*. Bp., 1999, Balassi Kiadó. 295–340.; Erdély vonatkozásában máig a leghasználhatóbb: TEUTSCH, Friedrich: *Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen*. In: *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels*. Bd. IV. Leipzig, 1879. 13–27., Bd. VI. Leipzig, 1881. 7–71., Bd. XV. Leipzig, 1892. 103–188. (reprint: Nendeln/Lichtenstein, 1977, Kraus)

⁹ BALÁZS Mihály, BITSKEY István, ÖTVÖS Péter, VISKOLCZ Noémi: *Peregrináció*. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. IX. kötet. Szerk. KÖSZEGHY Péter. Bp., 2009, Balassi Kiadó. 123–131.

németújvári Batthyány udvar sok tekintetben ilyen példaadó,¹⁰ de nem mehetünk el mellett a jelenség mellett sem, hogy Thurzó György biccsei udvari könyvtárának 1611-ben készült összeírásában a könyvanyag fele biztosan 1600 és az összeírás között jelent meg. Igaz, ez a modernség éppen egy politikus főúrnál nehezen fogható fel annak, hiszen ezek a könyvek jellemzően a kortárs lutheránus teológiai áramlatok vitairódalmából kerültek ki. A Thurzó birtokok evangélikus lelkészeinek azonban potenciálisan modern anyag állt rendelkezésre, és persze az egyházszerkezési kérdések iránt fogékony főúr ismeretei is naprakészek voltak.¹¹

A 17. század második felének, a 18. század elejének könyvtárait vizsgálva feltűnik, hogy a könyvanyag egyre nagyobb hányada régebbi kiadvány. Ez a kétség nem magyarázható csupán azzal, hogy a könyvkereskedelem hiányzó intézményei nem tudták frissen tartani a könyvkínálatot. Az Európába utazók is egyre gyakrabban vettek régi könyveket (nyilván olcsóbb volt),¹² és arra is találunk példát, hogy a török

¹⁰ *Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert.* Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS. Band II: István MONOK, Péter ÖTVÖS, Edina ZVARA: *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek.* Eisenstadt, 2004. (Burgenländische Forschungen. Sonderband, 26.) ; MONOK István: *Batthyány Boldizsár, a franciás.* = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XXIX. Ötvös Péter Festschrift. Szeged, 2006. 185–198. ; BOBORY Dóra: *The Sword and the Crucible: Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary.* Newcastle upon Tyne, 2009. Cambridge Scholars Publishing.

¹¹ *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Sajtó alá rend. és a függelékét összeáll. HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983, JATE, 505–536. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11.) ; MONOK István, SAKTOROVÁ, Elena: *A Thurzó család könyvtárai. Die Bibliotheken der Familie Thurzó.* Bp., 2011 (A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai, 8.)

¹² A beszerzei polgári hagyatékokra vonatkozó forrásokból ez adatolhatóan is jól kiderül: *Erdélyi könyvesházak IV/1. Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575–1750.* Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK. Bp., 2004, OSZK. 3–155. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/4/1.) ; MONOK

kiűzése után Magyarországra visszatelepülő szerzetesrendek az anyakolostorból, vagy rendi központból a régibb, nélkülözhető könyveket hozzák magukkal.¹³ Vagy a könyvkiadók a raktáron ragadt könyveket adták el (talán olcsóbban) az útra kelőknek. A magyarországi könyvtárak modernségét azonban (és persze a könyveket használók ismereteit) ez a tény nem a modernitás irányában befolyásolta.¹⁴

Az intézményrendszer többszöri átalakulása közhelyes ismeretnek számít a magyar művelődéstörténetben. Az átalakulás a sajnálatos fizikai felszámolás (a Mohács utáni dúlások, a tizenötéves háború pusztításai, a tatárjárás és török invázió Erdélyben, a törökök kiűzését eredményező hadjáratok) mellett tartalmi jellegű is volt. A 16. században a reformáció elterjedése mentén új intézményrendszer keletkezett (egyházak, iskolák, nyomdák stb.), és erősödött meg a 17. századra, amikor a rekatolizáció hullámai – főként a gyászév-tizedben –, újra átalakította ezeket. A hódoltsági területeken az elpusztított katolikus intézményi rendszer helyén protestáns szellemben (főleg kálvinista, néhol unitárius), vagy éppen a ferences, majd a jezsuita és pálos misszióknak köszönhetően katolikusként működő egyházak, iskolák jöttek létre. Az újra-kezdés a török után már jellemzően katolikus volt, kivéve a délre települő lutheránus szlovák közösségek intézményeit. A

István: *Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században*. In: *De la umanism – la luminism*. Sub redactia Ion Chiorean. Târgu Mureș, 1994. 29–42.

¹³ *Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon, 1526–1750*. Sajtó alá rend. ZVARA Edina. Szeged, 2001, Scriptum Rt. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 19/1.) ; *Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon. Ferences könyvtárak, 1668–1750*. Sajtó alá rend. ZVARA Edina. Bp., 2008, OSZK. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 19/3.)

¹⁴ MONOK István: *A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában. Statisztikai megközelítések*. In: *Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére*. Szerk. KALMÁR János. Bp., 2007, Universitas Kiadó. 35–38.

rombolás, illetve az anyagi javak hiánya felértékelte a mindenkori megmaradt könyvállományt, amelyet eltekintve felekezeti jellegétől, korától (modernségétől) használtak. Ha számba vesszük a canonica visitatio jegyzőkönyveiben ránk maradt, a falusi plébániák, a parókiák, a falusi iskolák könyveiről hírt adó forrásokat,¹⁵ akkor láthatjuk, hogy a 16. századtól kezdődően, az időszakos könyvbeszerzési hullámok, és a hazai könyvtermelés mennyiségi mutatói javulásának dacára, modernizálódásról nehezen beszélhetünk.¹⁶ Nem jelenti ez azt, hogy egy-egy Bécsben, Itáliában képzett pap, vagy egyetemet járt lelkész ne jelenne meg csodaként könyvgyűjteményével Magyarország és Erdély falvaiban, de az összkép mégis Dankanits Ádám elemzését igazolja Erdély vonatkozásában, aki a 19. század első harmada után beszél a „hagyományos világ alkonyá”-ról.¹⁷ Végignézve az Oláh Róbert által kiadandó, a beregi oskolamesterek műveltségéről számot adó

¹⁵ Vö.: MONOK István: *Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek könyvtártörténeti hasznosítása. (Kutatástörténeti áttekintés).* = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum, 1998/1–2. 203–207. ; Uő.: *Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek olvasmánytörténeti forrásértékéről.* In: *Folklorisztika 2000-ben. Folklor – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára.* II. kötet. Szerk. BALÁZS Géza et al. Bp., 2000, ELTE BTK. 661–670.

¹⁶ Vö.: TÓTH István György: *„Mivelhogy magad írás nem tudsz ...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* Bp., 1996, MTA TI (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17.) Ennek angol változata: István György TÓTH: *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe.* Bp., 1996, CEU Press. A könyv átfogó kritikája, a kép kiegészítése: KRISTÓF Ildikó: *„Istenes könyvek – ördögös könyvek”.* (Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján.) In: *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve,* XVIII. Bp., 1995, Akadémiai Kiadó. 67–104.

¹⁷ DANKANITS Ádám: *A hagyományos világ alkonya Erdélyben.* Bp., 1973, Magvető Kiadó.

forrásokat, a Tiszántúli Református Egyházkerületet sem láthatjuk modernebbnek.¹⁸

A magánszemélyek világi és egyházi teendőinek aránya is befolyásolhatja az illető olvasmányai korszerűségéről, vagy éppen gondolkodásáról alkotott képünket. A földesúr jogi értelemben is sok szempontból felelősséggel tartozott a birtokain élőkkel szemben. Ehhez a felelősségvállaláshoz azonban az erkölcsi kényszer sokszor sokkal nagyobb súllyal járult hozzá, mint azt az utólagos, főként a szocialista időkben kialakított szemlélet látni engedné. A főurak felelősen viselkedtek akkor, amikor a vallási változásokban állást kellett foglalniuk, aktív szerepet vállaltak az egyházi intézmények fenntartásában (épület, illetve – ma így mondanák – humán erőforrás biztosításában: magyarul tanítót, papot, lelkész alkalmaztak).¹⁹ Ezen túlmenően az udvari könyvtárak közösségi használatát is megengedték a környeztük számára, sőt, a könyvek beszerzésében tekintettel voltak ezek igényeire is.²⁰ Aktívan részt vettek a felekezeti vitákban, az egyházak szervezésében, és ehhez ismereteket is szereztek. A nyugat-magyarországi és az erdélyi területek főurai persze másként-

¹⁸ OLÁH Róbert: *A beregi oskolamesterek olvasmányai a 18-19. század fordulóján. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 4.)* Előkészületben.

¹⁹ PÉTER Katalin: *Könyvek, olvasók, értelmiség. – Udvari-főúri kultúra.* In: *Magyarország története 1526–1686.* Főszerk. EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv. Bp., 1989, Akadémiai K. 544–548., 573–577.; VÁRKONYI Ágnes: *Intézmények, iskolák, könyvtárak, nyomdák.* In: *Magyarország története 1686–1790.* Főszerk. EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv. Bp., 1989, Akadémiai K. 298–305.; VÁRKONYI Ágnes: *Iskolák, könyvtárak, nyomdák.* In: *Erdély története.* Főszerk. KÖPECZI Béla. Bp., 1986, Akadémiai K. 935–940.; Az udvari kultúráról lásd a két, számos esettanulmányt tartalmazó kötetet: *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* Szerk.: R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 1987, Gondolat. ; *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Szerk.: G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Bp., 2005, Balassi Kiadó.

²⁰ MONOK István: *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. században.* Café Babel, 14. kötet (Gyűjtés). 1994/4. 59–68.

másként vállalták ezeket a feladatokat, illetve másként kényszerültek vállalni ezeket. Vitán felül áll viszont, hogy Nyugat-Európából tekintve anakronisztikusnak tűnhet a 18. századi magyar erdélyi előkelő családok szerepe a református főkonzisztórium munkájában,²¹ mint ahogyan Teleki Pál egyetemi (teológiai) tanulmányai is.²²

Az előbb említett szerepvállalási kényszer szorosan összefügg a kisebbségi, vagy fenyegetett léttel. A kisebbségben lévő, vagy vallásában fenyegetett közösség ortodox lesz. Nem engedi az újítást, mert az vitákkal járhat, és a vita alkalmat ad a fenyegető hatalomnak a beavatkozásra. Az egyes szellemi áramlatok befogadástörténetében találkozhatunk ezzel a jelenséggel. Az erdélyi szász lutheránus egyháznak a philippizmushoz, vagy a pietizmushoz való viszonyát – jóllehet ezek a szellemi áramlatok ma már az egyházak történetírói szerint is modernek voltak – nagyban befolyásolta a fenti gondolkodásmód. Ez látszik a városok értelmiségi vezető rétegének, és a polgároknak az olvasmányjaiban is.²³ Ugyanezen szempontok befolyásolták a kálvinista kollégiumok könyvtárai anyagát gyarapító tanárok cselekvését is,²⁴ egészen addig, amíg a

²¹ SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713 (1736)*. Kolozsvár, 2000, EME (*Erdélyi Tudományos Füzetek*, 230.)

²² Teleki Pál *külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695–1700*. Összeáll. FONT Zsuzsa. Szeged, 1989, JATE (*Fontes rerum scholasticarum*, 3.)

²³ MONOK István: *Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányjaiban (Ruszt, Sopron, Kőszeg)*. Hungarológia 6. kötet, Bp., 1995. 231–244. ; Uő.: *Ortodoxia és humanitás*. = *Iskolakultúra* 1996/9. 28–33. ; Uő.: *Lutherische Orthodoxie, sächsischer Philippismus und Irenismus im Lesestoffe des lutherischen Bürgertums in Ungarn*. In: *Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert*. Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS. Szeged, 1998, Scriptum Rt. 71–80.

²⁴ MONOK István: *Református könyvgyűjtők, református gyűjtemények a kora újkori Magyarországon*. In: *Kálvin hagyománya. Református*

diákok és a tanárok számára hozzáférhető könyvanyagot is szétválasztották.²⁵

A latin- és az anyanyelvű irodalom, illetve tudomány viszonya Európában is szorosan összefügg a korszerűség kérdésével. A 16. század eleji humanista generáció tagjai számára nem volt kérdés, hogy a latin a tudomány nyelve, és a tudományos közlést alapvetően, csaknem kizárólag ezen a nyelven gyakorolták. A 16. század azonban egyben a modern állam kialakulásának korszaka is. Ennek kialakulása folyamataiban olyan karakteres nemzeti kulturális politikai programok fogalmazódtak meg, mint amilyen VIII. Henriké, vagy I. Ferencé volt, amely elképzelések hangsúlyos eleme a nemzeti nyelvű tudományos és irodalmi alkotás eszközeinek megteremtése (egynyelvű szótárak), illetve az ilyen törekvés támogatása volt. A spanyol nyelv sokat köszönhet a szigorú cenzúrának, hiszen a nyelvi ellenőrzéssel párosuló tartalmi kontroll pozitív hatást gyakorolt a nyelvi egységesülésre. A reformáció anyanyelvű programja pedig a teljes német nyelvterületen hasonló eredményeket hozott magával. Magyarországon a hivatalos nyelv mindeközben a latin maradt. A török kiűzésétől kezdve olykor a németesítéssel szembeni ellenállás miatt is. Az eredmény azonban mindenképpen az lett, hogy a magyar alkotó értelmiség az egyre elavultabb európai tudománnyal találkozott, hacsak nem tanult meg még egy (modern) nyelvet. Nem példátlan ez utóbbi sem, azonban nem jellemző. A latin

kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2009. október 15-től 2010. február 15-ig. Katalógus. Szerk. FARBAKY Péter, KISS Réka. Bp., 2009, BTM. 2–6.

²⁵ Vö.: MONOK István: *Kit nevezhetünk könyvtárosnak a XVI–XVIII. századbeli Magyarországon?* In: „Mert a szívnek teljességéből szól a száj.” *Könyvtártudományi tanulmányok Hajdu Géza 80. születésnapjára.* Szerk. BARÁTNÉ HAJDU Ágnes. Szeged, 2007, SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 156–164.

nyelvűség ilyen formában konzervatívabbá tette az ismereteket, és persze a könyvtárak anyagát is.²⁶

A modernség, a korszerűség kérdéskörében figyelembe kell vennünk a szakirodalom hangsúlyainak torzító hatását. Vagyis elemezni kell a szakíró szempontjait is: mi az, amit kutatni lehet, ami érdekes, vagy ami unalmas. Ahogy tanulmányunk első gondolatában utaltunk is rá, a magyarországi olvasmánytörténeti kutatásokban azon művek jelenlétének értékelése, amelyek valamilyen filozófia-, teológia-, vagy más eszmetörténeti összefoglalások szerint korukat meghaladónak, vagy éppen nonkonformistának ítéltettek, mindig érdekesebbnek, ha nem éppen szenzációsnak mutatkoztak. Igaz ez az állítás úgy is, hogy a nonkonformista szellemi áramlatok történetének kutatása általában nagyobb eszköztárral – akár intézményesen – folyik, mint az egy-egy korszakot ténylegesen jellemzőké. Így az „érdekes” témájú könyv egy-egy előfordulása korszerűként jelenik meg, és persze a tulajdonos is, az amúgy naprakészebb ismereteket felhalmozó, de „unalmas” könyvek sokaságát őrző könyvtár pedig elavultként. Vigyázni kell tehát az interpretációval, mert az általában prekoncepció, vagy egyszerűen kutatási irányultság eredménye. A filozófia történetét kutatók számára például, a kiemelkedő egyéniségek jelenléte – a Descartes kutatás erre jó példa²⁷ – az érdekes, hiszen a filozófiai gondolkodás változásának fő sodrába eső jelenség. Ehhez képest a katolikus, vagy bármelyik protestáns

²⁶ MONOK István: *Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon*. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor. Kolozsvár, 1996. 393–401. ; Uő.: *Les langues de la lecture dans la Hongrie moderne (1526–milieu XVIIIe siècle)*. = *Histoire et civilisation du livre*. *Revue internationale*, 4(2008). 137–148.

²⁷ *A karteizianizmus négyszáz éve. Four Hundred Years of Cartesianism. Quatre siècles de cartésianisme*. Szerk. CSEJTEI Dezső, DÉKÁNY András, LACZKÓ Sándor. Szeged, 1996, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány. (*Ész – Élet – Egzisztencia*, 5.)

teológián belüli gondolkodásmód képviselőinek ismerete csak a „kis patak”, az „oldalág”. Pedig a helyzet fordított: a fősodor az utóbbi, és a ma nagynak ismert gondolkodók jelenléte a kevésbé jellemző. A Magyarországon erős, a radikális reformáció történetét célzó kutatások képviselői ezt sokszor hangsúlyozták, elfeledkezve arról, hogy az ő hőseik az „átlagos” protestáns teológiához, vagy még inkább a katolikus teológiai és vallási művek gyakoriságához pontosan olyan kis patakot jelentenek a magyarországi recepciótörténetben, mint a filozófiatörténet nagyjai. A szélsőségek kutatásának népszerűsége mögött egy további jelenség a nemzetközi divatok követése. Ilyen az okkult tudományok jelenlétének túlhangsúlyozása a magyarországi olvasó emberek ismereteiben. Valóban érdekes lehet, hogy a Mohács előtt, vagy éppen a 17. század elején a Kárpát-medencében is dokumentálni tudjuk ilyen munkák jelenlétét, de e jelenlét értékeléséhez az olvasmányok nagy tömegét mindig tudni kell ellensúlyként használni. Az okkult tanok iránti természetes értelmiségi érdeklődés nem feltétlenül egy-egy ritkaságszámba menő könyv befogadását, szellemi áramlatként való jelenlétét jelenti.²⁸

Összegzőként csupán utalni szeretnék gondolatmenetem kiinduló pontjára: a kora újkori könyvtárak, illetve olvasmányok modernsége, vagy elavultsága tekintetében is figyelni kell arra, hogy ne legyünk anakronisztikusak. A korszak könyvvvel kapcsolatos intézményrendszerének ismerete alapul szolgálhat a kérdésre adandó válasz szempontjaihoz, de emellett nagyon nagy hangsúllyal kell figyelembe venni a köztörténet minden elemét, de hangsúlyosan is az egyházak történetét. Ez utóbbit

²⁸ Vö. pl.: SZÖNYI György Endre: *Molnár Albert és a „titkos tudományok”*. In: *Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*. Szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint. Szeged, 1978, JATE (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4.) 49–58. ; Uő.: *Titkos tudományok és babonák. A 15–17. század művelődéstörténetének kérdéseiről*. Bp., 1978. (Gyorsuló idő)

azért, mert csaknem minden művelődési, oktatási intézmény közvetlen egyházi kezelésben működött. Ahogy egyes személyek, csoportok napjaink-, vagy a közelmúltbeli viselkedését – joggal, vagy ok nélkül – hajlamosak vagyunk nagy megértéssel, empátiával kezelni, úgy történetileg is tudnunk kell empátiakusan viselkedni történelmünk ismert alakjai, vagy bármely intézménye megítélése kapcsán. Az események sodrása ellen semmit sem tevőket természetesen nem kell felmentenünk, de a sodrás erejének megítélésére is kell tudni energiát fordítani. Amikor egyes egyházakat a korszerűtlen ismeretek áthagyományozásával vádolja a szakirodalom, mert egy gondolat belső logikájába ez illik bele, nem kell feltétlen igaznak elfogadni. Az olvasmánytörténeti források elemzése legalábbis arra int, hogy a fenti szempontok szerint végig kell gondolnunk egy ilyen állítás helyességét. Valóban úgy látjuk, hogy a kora újkori szellemi áramlatok befogadásában Magyarországon a 16. század végétől kezdve folyamatosan növekvő mértékű késétség bizonyítható. A késés okainak elemzése azonban egy-egy történelmi pillanatban indokolható szándékú, ma retrográd, akkor akár a közösség megmentését eredményező cselekvést mutat. Vagyis éppen az a cselekvés volt modern, az adott időszakból tekintve korszerű. Kérdés persze az, hogy ez a folyamat – a megkésett recepció – mennyiben erősítette, vagy gyengítette a magyar hagyományok megőrzésének a lehetőségét. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy a magyarországi iskolázottságú Paul Lendvai²⁹ távolra szakadva, és a teljesen angol Bryan Cartledge³⁰ egyaránt „túlélőknek” nevezi a magyarokat, akkor a korszerűtlen olvasmányok sugallta negatív kép árnyalása mindenképp indokolt volt.

²⁹ LENDVAI, Paul: *Magyarország kívülről, avagy a túlélés művészete*. Bp., 1990, Láng Kiadó.

³⁰ CARTLEDGE, Bryan: *The Will to survive. A History of Hungary*. London, 2006, Timewell Press. ; Magyarul: CARTLEDGE, Bryan: *Megmaradni. A magyar történelem egy angol szemével*. Bp., 2008, Officina.